

UOT-811.512.162

Səhifə: 48-57

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2024.1.48>

Fizuli Mustafayev
AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
mustafayev.fizuli8@gmail.com

ONOMASTİK VAHİDLƏRİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİN KİNO DİLİNDƏ YERİ

XÜLASƏ

Məqalə yazılı ədəbiyyatın bəzi onomastik üslubi xüsusiyyətlərin kino dilində yerinə həsr olunmuşdur. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları öz əlamət və xüsusiyyətlərinə görə folklordan müəyyən dərəcədə fərqlidir. Kino ssenarilərdə eyni adın bir neçə filmdə işlənməsi, həmçinin istənilən adların müəyyən məqsədə xidmət etməsi haqqında məlumat verilir.

Məqalədə onomastik leksikanın işlənməsinin bur neçə halı qeyd edilir və bədii ədəbiyyatda və kinofilmlərdə ləqəblərin işləmə xüsusiyyətləri təhlil olunur. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında qədimdən bu günə qədər dünyanın əksər dillərinə məxsus onomastik vahidlər işlənmişdir. Kino dilində də onomastik leksikanın bu qatının öyrənilməsi xalqımızın başqa xalqlarla çoxsahəli əlaqəsinin tədqiqinə qiymətli faktlar verə bilər.

Açar sözlər: onomastika, üslubi xüsusiyyət, yazılı ədəbiyyat, folklor, bədii ədəbiyyat, toponim, antroponim.

Giriş: Azərbaycan klassik və müasir yazılı ədəbiyyatında onomastik vahidlərin üslubi imkanları öz əlamət və xüsusiyyətlərinə görə folklordan müəyyən dərəcədə fərqlidir. Bədii əsərlərdə müsbət və mənfi surətlərə verilən ad birinci növbədə yazıçının həmin surətdə münasibəti əsərin janrı ilə bağlıdır. Bunu toponimlər haqqında da demək olar. Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin seçilməsinə yazıçılar şüurlu münasibət bəsləyir, onları əsərin məqsədi ilə uyğunlaşdırmağa çalışırlar. Bu və ya digər yazıçının eyni adı bir neçə əsərində işlətməsinə rast gəlmək olur. Bu da yazıçının həmin adlara olan münasibəti ilə bağlıdır. *Gülər* C.Cabbarlının “Gülər” hekayəsində, “Dönüş” pyesində Mənsur “Mənsur və Sitarə”, “Gülzar” hekayəsində işlənmişdir. *Sitarə* həm “Mənsur və Sitarə” hekayəsində, həm də “Nəsrəddin şah” pyesində, *Gülzar* həm “Nəsrəddin şah” pyesində, həm də “Gülzar” hekayəsində işlənmişdir. *Pəri*, *Gülnisə* kimi adların semantikasını ilə həmin adı daşıyan surətlərin hərəkəti arasında təzad yaranır. Belə bir üsuldən bədii əsərlərdə tez-tez istifadə olunur. C.Cabbarlının “Solğun çiçəklər” faciəsində *Əbdül Gülnisəni* “Ey dünya üzünün iblisi” adlandırır. *Pərinisi* isə “Əcinnəyə, İblisə” bənzədir.

Eyni adın bir neçə kinossenaridə işlənməsinə rast gəlmək olur. Məsələn, Anar, Orxan Fikrətoğlu, Aqil Abbas, Çingiz Abdullayev, Əhmədağa Muğanlı və bir neçə ssenaristin müxtəlif ssenarilərdə eyni adla qarşılaşmaq olur. Biz isə adları çəkilən obrazların müxtəlif filmlərdə işlənməsini izləyək.

Komandır: – Əsgər Kərimov.

Kərimov: – Mənəm!

Komandır: – Növbətçi 15-ə deynən maşını qapının ağzına sürsün.

Kərimov: – Yoldaş mayor, tibb bacısı Gülər hansı maşında gedəcək? [“Ümid”, 1995].

“Sürücü Səfər: – Yaxşı görüşün, mən də tərpanim! Vaxtım azdı, hələ Mənsurun ardınca getməliyəm.

Yavər: – Anan nə deyir?

Uşaq: – O da səni gözləyir... Qorxma... Heç kimə heç nə demə... Özüm vuruşmaq istəyirəm. Yavər: – Vallah bala, mən də elə-belə deyirəm” [“Yalan”, 2006].

“Rüstəm: – Sitarə də ölür müştəri tapmaq üçün. Bəs birdən dayım zəng eləsə onda necə?

Leyla: – Onda satmırıq.

Rüstəm: – Ana, Gülzar xala pis eşidir?

Leyla: – Bilmirəm, niyə soruşursan?” [“40-cı qapı”, 2009].

“Dursun: – Yox, vaqonlarda qalırıq. Tupik var yolların birində, 30 vaqon salıblar ora. Vaqonlarda yaşayırıq. Pəri və Gülnisə də bizim vaqonda olur” [“Arxada qalmış gələcək”, 2005].

Kino dilində işlənən adlar müəyyən məqsədə xidmət edir. Burada bir məsələni xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Ad bədii obrazı adlandırmaq üçün işlənir. Buraya bütün dram, roman, hekayələrdə və s. işlənən adları daxil etmək olar. Yazılı ədəbiyyatda sənətkarlar xüsusi adlardan iki istiqamətdə istifadə edirlər.

1. Xalq tərəfindən yaranan və rəsmi dövlət sənədlərində əks olunan real onomastik vahidlər.

2. Ancaq yazıçının öz yaradıcılığının məhsulu olan poetik onomastik vahidlər.

Real onomastik vahidlərdən bütün yazıçılar eyni dərəcədə istifadə edir, bunların köməyi ilə müəyyən tarixi hadisələrin, şəxslərin haqqında oxucuda real təsəvvür yaradırlar.

Poetik onomastik vahidlərdə obrazlılıq daha güclü olur. Bu növ onomastik vahidlər müxtəlif janrdə və üslubda yazılmış əsərlərdə işlənə bilər. Məsələn, C.Cabbarlıda işlənən *Od gəlini, Yaşar, Sevil, Gülər* şəxs adları dramaturqun keçmişdə işlənmiş adlara müsbət münasibətin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Ə.Haqqverdiyevdə *Palazqulaq oğlan, Cibgir Xərquşov, Qudurğanov, Çulquduzov*; S.Rəhimovda *Qaloşlu adam*; Mir Cəlalda *Anket Anketov, İclas Qurusu, Düz adam*; S.Qədirzadədə *Qəlyan əmi*; S.Rəhmanda *Quşluq kəndi, Tikanlı kəndi*; İ.Əfəndiyevdə *Yarpızlı dəmə*; M.Əlizaəddədə *Dinməz*; C.Gözəlovda *Arxalızadə, Quqquluzadə* və s. xüsusi adlar yazıçının fərdi poetik məhsulu kimi meydana çıxmışdır.

Ayrı-ayrı filmlərdə isə ssenaristlər belə onomastik vahidləri sevə-sevə işlətmişlər.

“Leyla: – Bəli, 70 il əvəzinə 7 gün. Bütün həyat cəmi 7 gün sürür. Amma ən maraqlısı odur ki, bu adamlar, məsələn: Yaşar, Sevil, Gülər və başqaları planetin o biri tərəfində yaşayan və 12 gün ömür sürmək imkanına malik olan adamlara necə qibtə edirlər. Həm də nifrət edirlər. Amma Cabbarlı isə onları sevə-sevə bəsləyib” [“Məhkumların cənnəti”, 2012].

“Mirzə Fətəli: – Avropada bir kavkazlı türkün fransızca yazdığı əsərinin basılması mənə də ruh verir, amma Palazqulaq oğlundan fərqli olaraq, hamı savad və bilik aləminə daha böyük əzmlə xidmət etməyə vəslə olur” [“Sabahın elçisi”, 2010].

“Xıdır: – Budu, ey, yoldaş Cabbarov da burdadır, dərimə kök qoyur. Cibgir Xərquşov isə güldür.

Öməröğlu: – Görürəm, görürəm, hələ özü də kömək eliyir” [“Qəfil yanğın”, 1979].

“Dursun: – Haçandan ordasız?

Qaçqın: – 9 ildir, 94-cü ildən. Mənim o vaxt 6 yaşım vardı. Özümüzü də tanıdığınız təlxək Qudurğanov, Çulquduzov kimi aparmamışdıq.

Dursun: – Deməli, indi sənin 15 yaşın var” [“Arxada qalmış gələcək”, 2005].

“Qoca kişi: – Ay bala, üç aydır oğlundan soraq yoxdur. Yer qalmayıb adam qaçırıdım, axırda özüm gəldim şəhərə. Dedilər, get lap böyük əsgərin yanına. Üzündən görünür ki, böyük əsgər sənən.

Növbətçi: – Ay kişi, sənin deyəsən Qaloşdan fərqi yoxdur” [“Ümid”, 1995].

Beləliklə, film nümunələrinin sayını artırmaq olar. Bəlli olur ki, xüsusi adlar yazıçının poetik məhsulu olduğu kimi ssenari müəllifi də yazıçının dilindən həmin adlardan ustalıqla istifadə edir.

Bədii əsərlərdə onomastik leksikanın işlənməsinin aşağıdakı hallarını qeyd etmək olar:

1) Ümumişlək adlardan istər müsbət, istərsə də mənfi obrazların adı kimi istifadə olunur. Belə ki, bir əsərdə müsbət obrazın adı başqa bir əsərdə mənfi obrazın adı ola bilər.

2) Bir çox bədii əsərlərdə yazıçı müsbət qəhrəmanlarının adlarını xalq içərisində geniş yayılmış, hüsn-rəğbət qazanmış real adlardan götürmüşdür. N.Gəncəvi “İsgəndərnamə” əsərinin qəhrəmanına ad verərkən bu prinsipi əsas götürmüşdür. O, bütün dünyada istedadlı sərkərdə, dövlət

başçısı kimi məşhur olan Makedoniyalı İsgəndərin adını əsərinin baş qəhrəmanına vermiş və öz böyük arzularını, yüksək humanist hisslərini məhz onun əməllərində əks etdirməyə çalışmışdır. M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində Leyli, Qeys, M.F.Axundovun əsərlərində Şahbaz, Şərafnisə, Teymur, Şölə, Nisə, Bayram, Pərzad, Tükəz, Sona; N.B.Vəzirovun əsərlərində Fəxrəddin, Səadət, Mələk, Əhməd, Vəli, Güləndam; C.Məmmədquluzadənin əsərlərində İsgəndər, Nazlı, Zeynəb və s. surətlərin adları xalq içərisində geniş yayılmış şəxs adlarıdır. Kino dilində də müvafiq olaraq vaxtaşırı bu adlardan tez-tez istifadə olunur. Kinossenaristlər bu adları çox vaxt adları çəkilən əsərlərdən götürürlər.

Məryəm: – Bunu mənə necə elədin ata?

Mən Mahmudu sevərim, o da məni sevər.

Keşiş: – Hə, indi də Mahmud oldu Qeys, sən də Leyli. Eyni dindən, eyni qəlbədən deyilsiniz. Günahdı bu eşq. Günah işlədirsən ey Məryəm.

Məryəm: – Əsil sən böyük günah işlədirsən ata. Məni bütün sevdiklərimdən qopardın. Yollarda pərişan elədin” [“Mahmud və Məryəm”, 2011].

“Xasay xan: – Müsyö Düpon, deyirlər bu knyazın zövcəsi dünya gözəlidir. Özü də xan nəslindəndir.

Mirzə Fətəli: – Bəli, sonuncu Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın qızıdır. Özü də şairədir. Natəvan, Xurşud Banu Natəvan. Əslində mənim də bütün obrazlarım gözəldir, yaraşlıqdır: Şahbaz, Şərafnisə, Teymur, Şölə, Nisə, Bayram, Pərzad, Tükəz, Sona” [“Sabahın elçisi”, 2010].

“Rüstəm: – İlqar, həyətdən it səsi gəlir. Camaatın da səsi qarışıb itin səsinə. Kimdir onlar?

İlqar: – Qonşuluqda olanlardır.

Rüstəm – Əşi, kimlərdir?

İlqar: – Fəxrəddin, Səadət, Mələk, Əhməd, Vəli, Güləndam, İsgəndər, Nazlı, Zeynəb” [“40-cı qapı”, 2009].

Bəzən də bu prosesin əksi müşahidə olunur. Bədii əsərlərdə xalqın hüsn-rəğbətini qazanan yeni əməllər, arzularla yaşayan, yeniliklə köhnəliyin mübarizəsində mətanətlə qalib gələn, xalqın arzu və istəklərini özündə əks etdirən bir çox obrazların adları xalq tərəfindən qəbul edilmiş, atanalara həmin surətlərin adlarını həvəslə öz yenicə doğulmuş körpələrinə vermişlər. Məsələn, C.Cabbarlının qəhrəmanları olan *Sevil, Yaşar, Oqtay, Aydın, Gülüş, Qorxmaz*; S.Vurğunun əsərlərindəki *Cəlal, Humay, Aygün, Ülkər* və s. adlar indi xalq içərisində geniş yayılmışdır. Elə ona görə də kinossenari müəllifləri də bu adlardan kütləvi şəkildə istifadə edirlər.

“Dursun: – Çaxdırma bala, indi avqustun sonudur.

Səməd: – İyun, indi iyundur, məktəbdə tətillə yenicə başlayıb axı! Sevil müəllimə sentyabrda azad olacaq. Deyir ki, ekiz körpələri olacaq, adlarını da Yaşar və Oqtay qoyacaq.

Dursun: – Di yaxşı, sakit ol, bu mövzunu bağlayaq” [“Arxada qalmış gələcək”, 2005].

“Öməröglü: – Kolxozdan xüsusi komissiya olmalıdı. Sağıcılardan Gülüş, malabaxanlardan isə Aydınla Qorxmaz fermada gecələyənlər.

Cabbarov: – Buna nə olub ə?

Xıdır: – Bilmirəm” [“Qəfil yanğın”, 1979].

“Yavər: – Yeməyinə yaxşı bax! Papiros çəkmə! Komandirinə de ki, sən Qasımovlardansan. Cəlala Humayın da adını ver. Andicmə günü bacıların Aygünlə Ülkəri də gətirəcəyəm” [“Yalan”, 2006].

Ümumiyyətlə, onomastik leksikadan bədii ədəbiyyatla geniş xalq kütləsi arasında qırılmaz əlaqə vasitəsi kimi həmişə istifadə olunmuşdur.

3) Real vahidlər bədii əsərlərdə mövcud həyat hadisələrinin təsviri məqsədilə işlədilir. Məsələn, S.Vurğunun “Vaqif” pyesində Vaqif, Vidadi, Qacar, İbrahim xan şəxs adları, Qazax, Qarabağ, İran, Gürcüstan yer adları real onomastik vahidlər hesab olunur. Belə onomastik vahidlər, sanki, kinossenarilərdə də eynilə sıralanır.

“Leyla: – Mən belələrdən olmaq istəmirəm. Əgər mənim cəmi iki ilim qalıbsa, 30-40 il yaşamaq olanlara nifrət etmək istəmirəm. Nə olsun ki, Vaqiflə Vidadi çox Müşviqlə Cabbarlı az yaşadı... Nə isə, heç kimin həyatını pozmaq istəmirəm” [“Məhkumların cənnəti”, 2012].

“*Salman*: – *Rüstəm əmi, özün bilirsən ki, “Qızıl Bayraq”dakı iclasdan sonra kolxozda ayrı hava yaranıb. Hamı yüksək məhsuldarlıqdan danışıır. Bax, bu Yarməmmədlə bizim təklifimiz belədir.*

Rüstəm kişi: – Ə, siz həmişə, *İbrahimlə Qacar kimi kəllə-kəlləyə gəlməyi sevirsiz?*” [“*Böyük dayaq*”, 1962].

“*Qapıçı*: – Bir ildir axtarırsan, tapsaydın, tapardın da artıq... Özünü üzmə, gəl keç otur, özünə gəl! Bu yaxınlarda biri də oğlunu axtarırdı. *Qazaxdan Qarabağa* getdi, *İrandan da Gürcüstana*, nəticə isə sıfır” [“*Ümid*”, 1995].

Əsərdə bu xüsusi adları S.Vurğun tarixdən, real həyatdan götürmüş və onları olduğu kimi də əsərə daxil etmişdir. Bu cəhətdən aşağıdakı bədii nümunələrə diqqət yetirək.

Havalansın *Xanın* səsi.

Qarabağın şikəstəsi.

Səhinsə qəlbinin əsdi telləri,

Yazdın *Vidadiyə* bu şad xəbəri

Vaqif, ey könlümün şeir dastanı,

De söhbətin hanı, de sazın hanı?

Napoleon dedi ki, “*Göy allahındır*”,

Fəqət, yer üzünün tanrısı mənəm.

İldırım Bəyazid, *Teymur*, *Çingiz xan*,

Min ocaq söndürüb, qapı bağladı.

Bilirəm *İsgəndər* Azərbaycanı,

Gəldi quduz kimi taladı, keçdi.

[“*Sevilən poeziyamız*” sənədli televiziya filmi, 1991].

S.Vurğunun yaradıcılığında adları çəkilən *Vaqif*, *Vidadi*, *Xan*, *Aşıq Şəmşir*, *İldırım Bəyazid*, *Teymur*, *Çingiz xan*, *İsgəndər* mütərəqqi fikirli tarixi şəxsiyyətlər olmuşlar. S.Vurğun öz yaradıcılığında mütərəqqi ideyaları həmin şəxsiyyətlərin həyatı timsalında tərənnüm etməyə nail olmuşdur. Bədii ədəbiyyatda sənətkarlar bəzən tarixi şəxsiyyətləri əsərdə tərənnüm edərkən onların adlarını dəyişirlər. Lakin göstərdiyimiz bu nümunələrdə tarixi şəxsiyyətlərin adı olduğu kimi saxlanmışdır. Real onomastik vahidlərin bədii ədəbiyyatda bu cür verilməsi əsərin ideyasının daha tez və asan mənimsənilməsinə kömək edir.

4) Yazılı ədəbiyyatda bəzən sənətkar qəhrəmanlıq ideyasını daha canlı, obrazlı vermək üçün tarixdən bir neçə qəhrəmanın adını sadalayır. Məsələn,

Əbəs yerə *Cavanşiri*,

Dönə-dönə anmamışıq,

Babək – deyə yanmamışıq.

Əbəs yerə ucaltmadıq

Koroğlunun heykəlini.

[“*Sevilən poeziyamız*”, sənədli televiziya filmi, 1991].

5) Yazılı ədəbiyyatda bəzən bir xalqın zəngin ədəbi irsi bir neçə klassikin adlarını sadalamaqla nəzərə çarpdırılır. Məsələn,

Nizamini, *Nəsimini*,

Füzulini varaqladıq.

...*Şirin* dilli *Vaqifləri*.

[“Şeir, sənət nümunələri” sənədli televiziya filmi, 1989].

Vulkan güclü
Sabirləri unutmadıq.

Bir qəzəl oxusun, sevgi qəzəli
Qəzəl dünyasında de, kim qalıbdır?
Şeir aləmindən *Vahid* köçəli?
Elə bil qəzəl də yetim qalıbdı.

Hafizi, Xəyyamı, Sədini sevdim,
Fərhadın dağ yaran eşqini sevdim.
[“Şeir, sənət nümunələri” sənədli televiziya filmi, 1989].

6) Yazılı ədəbiyyatda, xüsusilə şeirdə məhəbbətin yüksək tərənnüm vüsətində çox zaman epitet, təşbeh, metafora məqsədilə məşhur şərq dastanlarının qəhrəmanları olan Leyli və Məcnun, Fərhad və Şirin, Yusif və Züleyxa, Əsli və Kərəm adları həmişə qoşa işlənir. Misallara müraciət edək:

Gəzgilər *Yusif*, çıxmazdı yoxa,
Tapıb ətkləyib misli-Züleyxa.

Fərhad ilə Xosrov, ey Nəsimi,
Şirin gəlinci şəkərdəhansan.

Kəsəsin kəsər eyləmiş bir *Leyliyə Məcnun*
Sərsəri idik, əgərçi talibi-biçün idik.

Gör mən sən olsam, etmək idim, eysipehri dul,
Şirini təlxkam, o *Fərhadı* namurad.

[“Şeir, sənət nümunələri” sənədli televiziya filmi, 1989].

Yazılı ədəbiyyatda onomastik vahidlərdən bu cür məqamlarda istifadə etmək tez-tez təsadüf olunur.

7) Bədii ədəbiyyatda ləqəblərdən geniş istifadə olunur.

Azərbaycan ədəbiyyatında istər canlı xalq danışığında işlənən, istərsə də yazıçının fərdi yaradıcılıq məhsulu kimi meydana gələn külli miqdarda ləqəblərə rast gəlinir.

Ə.Haqqverdiyev, C.Məmmədquluzadə, S.Rəhimov, Ə.Vəliyev, B.Bayramov, İ.Hüseynov və başqa yazıçıların əsərləri bu cəhətdən zəngin faktlar verir.

Bədii ədəbiyyatda və kinofilmlərdə ləqəblərin aşağıdakı işlənmə xüsusiyyətlərinə rast gəlinir.

1. Ləqəb qoşulduğu adla bir yerdə işlənir. “Elə ləkə ki, Sultan Əmirinin bu dəfə mütləq “yeşikdə qalacağına” dəstə üzvlərinin hamısını, o cümlədən *Çax-çux Xalığı* da inandırmışdı” [İsa Hüseynov, “İdeal” romanı].

“Çax-çux Xalığı” ləqəbli şəxs adına Anarın ssenarisi əsasında yazılmış və 2010-cu ildə çəkilmiş “Sabahın elçisi” filmində rast gəlirik.

Mirzə Fətəli: – Bəs bilmirdin ki, burnun uzundur, yaxşı kişi, qazanı başına niyə keçirmişdin?

Nəcəf: – Əlimdə iki vedrə var idi, dedim qazanı da başıma keçirim ki, bir də həyəətə düşməyim, nə biləydim belə olacaq. Amma *çax-çux Xalığın* burnu mənimkindən də uzundur” [“Sabahın elçisi”, 2006].

2. Ləqəb qoşulduğu sözə əlavə kimi işlənir: a) “O cür adam, *Xəlvət Rəhim* sədr Mədədin stolunda oturur indi?”, b) “Qurban əmi – *Qılınç* Qurbanın bu qışqırtısının arasında Sultan əminin yorğun, üzgün səsi də eşidilirdi. Rayonun məsul işçiləri, o cümlədən Məsim Qudalı – “*Əfəl Məsim*” də bu tərəfdə olurdular.

“*Yavər*: – *Düz deyir bu?*”

Köməkçilərdən biri: – Düz deyir də! Görəsən, sənın Vasifin hansı tərəfdədi?

Yavər: – Əfəl Məsimin yanında.

Birinci köməkçi: – Əfəl Məsim Xəlvət Rəhimdən də, Qılinc Qurban da, hətta Qayımnan Qeybalıdan da yaxşı adamdır” [“Yalan”, 2006].

“Salman: – İndi ki, xoşuna gəlir, imzala biz də başlayaq işimizə. Qoy, bəzi para adamlar çox atılıb düşməsinlər ki, imkanlardan istifadə edilmir, demaqoqların da bir mərzə ağzı yumulsun.

Rüstəm kişi: – Havayı danışanlara da fikir verməyin. Sabah da rayondan Təftiş Abbas, Qozdu Yusif və Qayım Qudalı ilə birgə kolxozu yoxlamağa gələcəklər. Mator Mirini də çağırın gəlsin” [“Böyük dayaq”, 1962].

3. Ləqəb şəxs adından əvvəl işlənir. “Sənın Qıllı, Piylı dediyin Qayımnan Qeybalı da əməyin təqlidini çıxardırmış; ...hamısı hər axşam evinin damında uşaqları başına yığıb nağıl danışan məşhur məktəb “Dram direktorunun” – Ələsgər müəllimin növbəti nağılıdır”.

4. Ad təklikdə və qoşulduğu ləqəblə bu yerdə verilir: “O iniltinin haqqında danışan Qurban əmi Qılinc Qurban Səməd üçün kimdirsə, bu mahnını oxuyan Abbas əmi Təftiş Abbas da elə bir adamdır”.

5. Bir neçə ləqəb adsız sadalanır və mənfi simalar haqqında canlı təsəvvür yaranır: “Bir cüt neştər də aşağıdan – Qıllı ilə Piylinin arasında parıldadı; çünki Xas, Çax-çux, Xəlvət, Qıllı, Piylı adlarında adları da, özləri də adama oxşamayanlar, toxunulmaz qalmaq, həmişəki kimi xaş tıxışdırmaq, çax-çux eləmək, xəlvəti işlər görmək, qıllanmaq, piylənmək üçün aləmi dağıtmağa hazır olan bu cin-şeytan yığınağının hamısı öz həyat tərzləri, əxlaqları, dünyaya baxışları ilə birlikdə bütünlüklə o cəsəddən törəmişdi...”

6. Bir surətdə bir neçə ləqəb verilir: “Dodaqlarının sağ, sol küncələrində bir cüt qoz kimi fır, burnunun üstündə isə üçüncü qoz kimi fır əmələ gəldiyinə görə kənddən baş götürüb getdi, qarmonçu Şəbnəmin yanında gavalı üzünə tuta-tuta muğamat, təsnif, bayatı oxuyan “Qozdu Yusifə”, sonra isə dəmiryol restoranında ofisiyant Qayım Qudalının yanında “sülənən” Yusifə çevrildi; Miri “Axsaq Miri” kimi yox, “Motor Miri” kimi tanınmışdı. Çünki bu kənddə hər bir şeyin vurğunu olduğu kimi, Miri də motor vurğunu idi.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatının bu istiqamətdə öyrənilməsi dilçiliyin müxtəlif sahələri üçün maraqlı faktlar verə bilər. Həmin xüsusi adlara sənətkarlar öz qəhrəmanları haqqında oxucuda ilk təsəvvür oyatmış, surətin daxili aləmini, xarakterini, istəyini, amalını ifadə etmiş, bununla da yadda qalan bir sıra obrazlar yaratmışlar.

7) Yazılı ədəbiyyatda xüsusi adlardan komik vasitə kimi geniş istifadə olunur. Bu cür istifadənin müxtəlif üsulları mövcuddur. Qeyd olunmalıdır ki, xüsusi adlardan bu növ istifadəyə, əsasən, satirik əsərlərdə rast gəlinir. Burada sənətkarın satira atəşinə tutduğu obrazın daxili aləmi onun adında öz əksini tapır. Məsələn, ədəbiyyatımızda rast gəlinən Qudurğanov, İclas qurusu, Əntərzadə, Anket Anketov, Nöqrə Vergülov və s. xüsusi adlar bu qəbildəndir.

Belə adlara kinofilmlərdə də, teatr tamaşalarında da rast gəlirik.

M.Ə.Sabirdə xüsusi adların satirik şəkildə işlənməsinin səciyyəvi cəhətləri vardır. Ədib köhnə dünyanın cahilliyini, avamlığını nəzərə çarpdırmaq üçün ənənəvi adlardan istifadə edir. Məsələn, onun şeirində Şahbacı, Xanbacı, Xandostu, Fatma, Tükəzban, Xansənəm, Zalxa, Ağca (qadın), Feyzi, Nəqdi, Sadıq, Fərhad, Xankişi və s. (kişi) adları da bu məqsədlə işlənir. Şeir nümunələrinə keçməzdən əvvəl bu adları kinossenari səhifələrindən izləyək.

“Rüstəm: – İlqar, Fatma xalanın telefonu işləmir. Zəng elə, bəlkə açıldı. Amma dəstəyi götürsə, cavab vermə.

İlqar: – İndi zəng vuraram. Amma qonşularımızın da telefonları işləmir. Şahbacı xala dünən məndən soruşurdu. Onun deməyinə görə Xanbacı, Xandostu, Tükəzban və Xansənəmgildə də işləmir” [“40-cı qapı”, 2009”].

“Öməröglü: – Əziyyət vermə Zalxanan Ağca orada xeyli qarpız yığıb. Onları Feyzi və Nəqdiyə tapşır daşısınılar. Sadıq da Moskviçi götürüb gəlsin dalımca” [“Qəfil yanğın”, 1979].

“Dursun: – Səməd, stansiyamızda neçə yol var, yadıncadır?”

Səməd: – Heç vaxt saymamışam, deyəsən altı...

Dursun: – Yaxşı, bu belə. Bəs stansiya rəisinin adı nədir?”

Səməd: – Xankişi müəllim” [“Arxada qalmış gələcək”, 2005].

Ax, nə yaxşı kişidir qonşumuz *Ağcanın* əri,
Oğlu söydükcə fərəhdən açılır bu pəri.

Durma, yıxıl yat hələ *Fəhrat* kişi,
Əsri görüb qalma belə mat, kişi.

Mən ölüm, molla, bizim *Xankişinin* qanına bax,
Evinə, mənzilinə, mülkünə, eyvanına bax.

[“Şeir, sənət nümunələri” sənədli televiziya filmi, 1989].

M.Ə.Sabir millətinə, vətəninə xain çıxan insanları ifşa etmək üçün əsərlərində bir neçə tarixi şəxsiyyətin adını işlətməmişdir. Məsələn,

Mir Həşimü Fəzlullahımız yoxmu sanırsız?

Əskik deyil, onlar, vəli, sözlər nə tanırsız.

İranlı deyil, cümlə bilir *Məmdəliyəm* mən.

Girdani-cəfavü sitəmin cərgəliyəm mən.

[“Sevilən poeziyamız” sənədli televiziya filmi, 1991].

M.Ə.Sabir satirasında *Leyli, Məcnun, Qeys, Fərhad, Şirin* kimi şərqin məhəbbət qəhrəmanlarının adlarını bəzən satirik üslubda işlədərək yaşadığı dövrün eyiblərini açmağa xidmət edir. Məsələn,

Leyliyə Qeys olur aşiq, sənə min-min *Leyli* –

Axtarırsan yenə bir aşiq, əcəb qaini var.

Kühkən tək hamı çəkib fəryad,

Sanki *Şirinin* axtarır *Fərhad*.

[“Sevilən poeziyamız” sənədli televiziya filmi, 1991].

9) Yazılı ədəbiyyatda ümumi zoonimlər, yeni heyvan, quş adları, ümumi fitonimlər, yəni meyvə, tərəvəz və başqa bitki adları alleqorik məqamda xüsusi adlar kimi işlənir. M.Füzulinin “Meyvələrin söhbəti” əsərində *Alça, Gavalı, Gilas, Qeysi, Alma, Armud, Üzüm, Heyva, Nar, Badam, Püstə* surət adları bu cür yaranmışdır. Yaxud Q.Zakirin təmsillərində *Aslan, Qurd, Çaqqal, Dəvə, Tülkü, İlan, Tısağa, Şir, Qarğa, Kəsəyən*; S.Ə.Şirvaninin təmsillərində *Arı, Siçan, Pişik, Qaz, Durna, Ayı, Aslan, Öküz* və s. surət adları poetik xüsusiləşmə nəticəsində əmələ gəlmişdir. Müxtəlif filmlərdə kifayət qədər zoonimlərə rast gəlmək mümkündür.

“Yaşlı arvad: – Oğlum, alça, gavalı, gilas, qaysı, alma, armud, üzüm, heyva, nar, badam, püstə kimi meyvələrdən acığım gəlir. Sevdiyim yalnız qarpızdır. Qarpız da mənə düşməni kəsilib. Bir gün qarpız almışdım, oğlum dedi ki, ana, sən kəs! Kəsdim, başını da fal üçün qıçaladım. Dörd bölüb atdım döşəməyə. Atmamışdan dedim ki, oğlum, sənə bəxtinə atıram. Atdım, dördü də tərs düşdü. Yanına getmişdim son dəfə. Görüşəndə kişi ilə bir kənddən idik. Füzulinin kəndi idi. Yenicə əkilmiş sevimli sahə ilə mənə tərəf qaçırdı. Nə qədər mənə tərəf qaçırdısa da, əksinə kiçilirdi gözümdə. Əynindəki sıyrıqlısı da, şırımlı torpağa oxşayırdı...” [“Ümid”, 1995].

“Birinci köməkçi: – A kişi, pul verib saxlayaydın da oğlunu! Odey, Yunusun oğlu. Altı ildir “Ne qodnu” çıxır!

İkinci köməkçi: – Yunus aslandan, qurddan, çaqqaldan, tülküdən, ilandan, şirdən də vəhşi bir adamdır. Özünükdən başqa heç kəsi sevmir.

Birinci köməkçi: Mənim arvadım indidən başımı xarab edib! Deyir, uşağı qaçırt.

Yavər: – Hamı vuruşmalıdır. Bu torpaq hamının deyil? [“Yalan”, 2006].

“Yaşlı arvad: – Onun falını mən özüm tərs gətirdim. O qarpızın falı düz düşsə idi, ona heç nə olmayacaqdı. İndi hər gün özümü danlayıram. Yuxumda siçan, pişik, ayı, öküz, at, durna görürəm. Oğlum isə yuxuma da girmir” [“Ümid”, 1995].

Bu növ poetik xüsusiləşmə, əsasən, təmsillərdə, bəzən də başqa janra məxsus əsərlərdə özünü göstərir. Məsələn, S.Vurğunun “Dörd söz” şeirində *Məhəbbət, Səadət, Vətən, Zəfər* sözləri bu cür xüsusiləşmişdir:

Yaşasın *Məhəbbət* dediyim pəri,
Yaşasın *Səadət* – o yaz səhəri.
Yaşasın anamız müqəddəs *Vətən*,
Oyansın səhərlər *Zəfər* səsindən.

[“Şeir, sənət nümunələri” sənədli televiziya filmi, 1989].

10) Yazılı ədəbiyyatda toponimlər də xüsusi üslubi yükə malik olur. Bəzən yazıçı təsvir etdiyi hadisəni konkret bir ərazi üçün deyil, qeyri-müəyyən yer, məkan şəraitində nəzərdə tutur. Məsələn, H.Caviddə *Turan*, *Qaf* dağı və s.; C.Məmmədquluzadədə *İtqapan kəndi*, *Danabaş kəndi*, Nurcaman kəndi; Ə.Haqverdiyevdə *Dəcələbad* və s. toponimlər qeyri-müəyyən yer və ərazini bildirir. Məsələn,

Nədən şeirimizin baş qəhrəmanı,
Gah *Turandan* gəlir, gah da *İrandan*

[“Şeir, sənət nümunələri” sənədli televiziya filmi, 1989].

11) Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında xalqımızın başqa xalqlarla ictimai, siyasi, tarixi, mədəni, iqtisadi və s. əlaqələri təsvir və tərənnüm olunarkən başqa dillərə məxsus onomastik vahidlər işlənir. Nümunələrə diqqət yetirək:

Bildir *İhyayi-Səmərqənd* etdi *İran* taciri, –
Məktəb açdı, xalqı xürsənd etdi *İran* taciri.

Nə deyərdi Şəkinin, Gəncənin imanlıları,
Tiflisin bir parça məzhəbçi dəliqanlıları.
Culfanın, Naxçıvanın, Ordubadın hampaları,
Bakının zorbaları, Lənkəranın canlıları.

Sanmayın ancaq *Ədeşdə* kefdəyəm nisvan ilə,
İrtibatım yoxdur öz mülküm olan *Tehran* ilə.
Ləfəvallah, var əlaqəm büsbütün *İran* ilə
Rəşt ilə *Qəzvin* ilə, *Girman* ilə, *Zəncan* ilə.

[“Şeir, sənət nümunələri”, sənədli televiziya filmi, 1989].

M.Ə.Sabirin şeirlərindəki *Səmərqənd*, *İran*, *Tiflis*, *Ədeş (Odessa)*, *Tehran*, *Rəşt*, *Qəzvin*, *Girman*, *Zəncan*, *Ərdəbil*, *Sin-Peterburq* (Sankt-Peterburq), *Ənqərə* (Ankara), *Tus*, *Gilan*, *Şərq*, *Yaponiya* (Yaponiya) adları başqa dillərə və xalqlara məxsus toponimlərdir.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında ta qədimdən bu günə qədər dünyanın əksər dillərinə məxsus onomastik vahidlər işlənmişdir. Kino dilində də onomastik leksikanın bu qatının öyrənilməsi xalqımızın başqa xalqlarla çoxsahəli əlaqəsinin tədqiqinə qiymətli faktlar verə bilər.

Nəticə: Ümumiyyətlə bədii ədəbiyyatda xüsusi adların üslubi imkanları kino dilində ayrıca bir tədqiqatın mövzusu olmalıdır. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı və klassik yazılı ədəbiyyatı bu istiqamətdə fundamental şəkildə tədqiq olunmalı, kino dilində onomastik vahidlərin rolu və yeri, poetik onomastikanın qanunauyğunluqları və kateqoriyaları, poetik adların üslubi imkanları və xüsusiyyətləri, habelə ayrı-ayrı şifahi xalq ədəbiyyatı abidələrinin və klassik yazılı ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrinin fərdi onomastik leksikası və s. problemlər öz elmi-nəzəri şərhini tapmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Hüseynov İ. “İdeal” romanı. Bakı. “Azərənər”. 1977. 185. səh.
2. Kazımov Q. Bədii ədəbiyyatda xüsusi adların komik təbiəti. “Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfrans materialları”. Bakı. 1987. 237 səh.

3. Qurbanov A. Azərbaycan onomologiyasının əsasları. II cild. Bakı. “Nurlan” nəşriyyatı. 2004.

Bədii filmlər

1. “Qəfil yanğın”, 1979.
2. “40-cı qapı”, 2009.
3. “Arxada qalmış gələcək”, 2005.
4. “Ümid”, 1995.
5. “Məhmud ilə Məryəm”, 2011.
6. “Sabahın elçisi”, 2010.
7. “Məhkumların cənnəti”, 2012.
8. “Böyük dayaq”, 1962.
9. “Yalan”, 2006.

Sənədli televiziya filmləri

1. “Şeir, sənət nümunələri”, 1989.
2. “Sevilən poeziyamız”, 1991.

Физули Мустафаев

*Некоторые ономастические стилистические особенности письменной
литературы место на языке кино
Резюме*

Статья посвящена месту некоторых ономастических стилистических особенностей письменной литературы в языке кино. Стилистические возможности ономастических единиц несколько отличаются от фольклорных по своим признакам и характеристикам. Это можно сказать о большинстве ономастических единиц.

В киносценариях сообщается, что одно и то же имя используется в нескольких фильмах. Также говорят, что любые имена служат определенной цели.

В статье упоминается несколько случаев обработки ономастической лексики. Здесь также затрагиваются рабочие характеристики никнеймов в художественной литературе и кино. Исследования показывают, что ономастические единицы, принадлежащие большинству языков мира, развивались в азербайджанской литературе с древних времен. Изучение этого пласта ономастической лексики языка кино может дать ценные факты для изучения многогранных взаимоотношений нашего народа с другими народами.

Ключевые слова: ономастика, стилистический признак, письменная литература, фольклор, художественная литература, топоним, антропоним.

Fizuli Mustafayev

*Some onomastic stylistic features of written literature
place in film language
Summary*

The article is devoted to the place of some onomastic stylistic features of written literature in the language of cinema. The stylistic possibilities of onomastic units are somewhat different from folklore ones in their features and characteristics. This can be said about the majority of onomastic units. Film scripts report that the same name is used in several films. It is also said that any names serve a specific purpose.

The article mentions several cases of processing of onomastic vocabulary. It also touches on the performance characteristics of nicknames in fiction and film.

Studies show that onomastic units belonging to most of the languages of the world have developed in Azerbaijani literature since ancient times. The study of this layer of onomastic vocabulary of the language of cinema can provide valuable facts for studying the multifaceted relationships of our people with other peoples.

Key words: *onomastics, stylistic feature, written literature, folklore, fiction, toponym, anthroponym.*

Çapa tövsiyə edən: *AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu*

Rəyçilər: *professor İsmayıl Məmmədli
dosent Nərgiz Hacıyeva*